

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ**

**ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ І СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

*Присвячено 215-річчю заснування
ХНПУ імені Г.С. Сковороди*

**СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
В РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЯХ**

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
22 ЛИСТОПАДА 2019 РОКУ**

ХАРКІВ – 2019

УДК 37.015.31:316.42
ББК 74.60
С91

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 6 від 05.11.2019 р.).

Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 22 листопада 2019 р. / за ред. М.П. Васильєвої. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2019. 145 с.

Збірка містить матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої сучасним проблемам професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної галузі, реаліям і тенденціям розвитку професійної діяльності фахівців соціальних інституцій з вирішення актуальних проблем соціальної роботи.

Матеріали представляють інтерес для науковців і практиків у галузі соціальної і соціально-педагогічної діяльності, науковців-початківців (здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів спеціальності «Соціальна робота») й практиків – фахівців соціальних інституцій.

© Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2019.

© Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки, 2019.

© Васильєва М.П., 2019.

Арестова А.С. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	71
Гудевич Т.А. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ ДО СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ САНАТОРНОЇ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ.....	75
Гусон В.А. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ ДО СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КАЗКИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	79
Деділова Т.В. ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ ЗІ ЗДОБУВАЧАМИ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ З УРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ.....	82
Довидченкова О.М. КОМПЛЕКС ЗАСОБІВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ХРИСТИЯНСЬКИХ МЕТОДІВ.....	86
Каймакова В.А. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	89
Коваль К.С. ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	92
Коваль О.В. ЗАСОБИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ.....	95
Левченко А.А. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ТВОРЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	98
Любіна-Безкоровайна А.О. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	103
Мозгіна Н.І. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ ДО ПРОФІЛАКТИКИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	108
Пахомова Н.В. КОМПЛЕКС ЗАСОБІВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	112
Письменко Б.О. УПРОВАДЖЕННЯ РОЗРОБЛЕНОГО КОМПЛЕКСУ ЗАСОБІВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ ГРУПИ РИЗИКУ ЗАСОБАМИ ТЕЛЕБАЧЕННЯ.....	115

Список використаних джерел:

1. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика /І.Д.Зверева: монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 333 с.
2. Малков Д.Ю. Діяльність клубів за інтересами – важливий чинник соціального виховання підлітків. *Соціалізація особистості*: Зб. наук. праць. К.: "Логос", 2010. Випуск 2. С. 27-34.
3. Москалюк О. І. Формування професійної спрямованості у майбутніх соціальних педагогів/О.Москалюк : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Кіровоград, 2007. 22 с.
4. Методи і технології роботи соціального педагога : навч. посіб. для студентів із спец. «Соціальна педагогіка» / авт.-уклад.: С. П. Архипова, Г. Я. Майборода, О.В. Тютюнник. Черкаси : Чабаненко, 2008.456 с.
5. Рижанова А. О. Інновації у професійній підготовці соціальних педагогів. *Актуальні питання підготовки та роботи фахівців соціальної та педагогічної сфер в умовах сучасних соціокультурних трансформацій*. Матеріали III Міжвуз. науково-практ. семінару. Харків : ФОП Шейніна О. В., 2015. С. 5–7.

Любіна-Безкоровайна А.О.

здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, доцент І. А. Романова

Анотація. У статті висвітлено результати експериментального дослідження з підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків. Визначено рівні, критерії та показники готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків, а також діагностичний інструментарій для їх вимірювання. Представлено комплекс засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до відповідного виду діяльності.

Ключові слова: професійна підготовка, комплекс засобів, профілактика, делінквентна поведінка, підлітки, майбутні соціальні працівники.

The article highlights the results of a study to prepare future social workers for the prevention of adolescent delinquent behavior. The levels, criteria and indicators of future social workers' readiness for prevention of adolescent delinquent behavior, as well as diagnostic tools for measuring them, are determined. The complex of means of preparation of future social workers for the corresponding type of activity is presented.

Keywords: vocational training, complex of means, prevention, delinquent behavior, teenagers, future social workers.

Постановка проблеми. Визнання соціальної роботи як професійної діяльності зумовило необхідність підготовки соціальних працівників в Україні. Реформування сучасної системи вищої освіти, розробка стандартів підготовки бакалаврів і магістрів потребують впровадження сучасних засобів професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Аналіз наукової літератури показав, що теоретико-методологічні засади професійної підготовки соціальних працівників висвітлено в роботах О. Загайко, О. Карпенко, І. Мельничук, Н. Микитенко, Н. Собчак тощо. Вітчизняними науковцями досліджено такі її окремі аспекти, як: становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника (О. Патинок та ін.); формування готовності майбутніх соціальних працівників до

професійної діяльності (І. Боднарук, В. Савіцька, С. Сургова та ін.); формування професійної мобільності соціальних працівників (Т. Гордєєва); формування професійної комунікативної компетентності соціальних працівників (Д. Годлевська); виховання гуманності соціальних працівників в умовах професійної підготовки (Н. Клименюк); підготовку до менеджменту в соціальній роботі (Є. Сєдов); підготовку до роботи з дітьми та молоддю (А. Кулікова); підготовку до реалізації гендерної рівності в професійній діяльності (С. Гришак) тощо.

Однак, проблему підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків вивчено недостатньо. Для повного висвітлення цього питання необхідно спрямовувати роботу на формування у здобувачів вищої освіти здатності прогнозувати і корегувати негативні прояви у поведінці підлітків та можливості взаємодії з підлітками, схильними до делінквентної поведінки у різних соціальних осередках.

Метою статті є визначення змісту проведеної експериментальної роботи щодо покращення рівня готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Основний виклад матеріалу. У контексті нашого дослідження підготовку майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків будемо розглядати як цілеспрямований процес формування знань, умінь, навичок, якостей і практичного досвіду, необхідних для успішного вирішення завдань професійної соціальної роботи з означеною категорією клієнтів.

Аналіз наукових досліджень В. Несторенко [4], Н. Пихтіної [5], І.Островської-Бугайчук [6], М. Ярошко [8] дозволяє констатувати, що для визначення змісту підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків необхідно зважати на такі її характеристики: вона є особистісною, оскільки в ній проявляється інтерес і ставлення фахівця до професійної діяльності; вона забезпечує формування почуття відповідальності та упевненість в успіху, натхнення, потребу у виконанні поставлених завдань на високому рівні, керування своїми почуттями, мобілізацію сил; вона є когнітивно-операційною, бо містить інструментарій фахівця, його професійні знання, вміння, навички. Отже, враховуючи вищезазначене структурними компонентами готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків нами визначено: *мотиваційний* (свідчить про бажання майбутніх соціальних працівників оволодівати знаннями, вміннями і навичками профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки); *когнітивний* (зумовлений знаннями здобувачів вищої освіти щодо суті та специфіки профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки); *операційний* (відображає професійно значущі вміння і навички майбутніх соціальних працівників з профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки); *емоційно-вольовий* (характеризує здатність здобувачів вищої освіти до саморегуляції та керування своїм емоційним станом, спроможність аналізувати та оцінювати результати власної діяльності).

Необхідність виявлення динаміки формування готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків зумовила необхідність визначення та обґрунтування відповідного критеріального апарату щодо цього, а також методики діагностування досліджуваного феномена.

Зазначимо, що в науковій літературі поняття «критерій визначається як «ознака, за якою відбувається оцінка, визначення чи класифікація будь-чого» [3, с.506]. На думку Р. Вайноли, критерій виражає сутнісну ознаку, за якою здійснюється аналіз, оцінка та порівняння реальних педагогічних явищ, що проявляється в конкретних показниках, які, у свою чергу, можуть характеризуватися кількома ознаками [1]. Дослідники виокремлюють якісні показники, що фіксують наявність чи відсутність певної властивості, та кількісні, які виявляють рівень прояву, розвитку властивості. Аналіз досліджень Л. Вейланде [2], І. Островської-Бугайчук [6], З. Фалинської [7] дав змогу виокремити критеріальний апарат, представлений у таблиці 1.

Таблиця 1

Критерії, показники та діагностувальні методики для визначення рівня готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків

Компонент	Критерії	Показники	Діагностичний інструментарій
Мотиваційний	Особистісний	мотиваційна зорієнтованість на міжособистісну комунікацію; реалізація потреби в професійному саморозвитку	методика «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» ; методика «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку»
Когнітивний	Змістовий	наявність знань щодо: сутності, особливостей, форм та причин виникнення делінквентної поведінки підлітків; вікових і психологічних особливостей делінквентних підлітків; основних принципів, методів, форм і засобів профілактики делінквентної поведінки підлітків; нормативно-правових документів щодо соціально- правового захисту прав дитини	Тест успішності
Операційний	Діяльнісний	сформованість дидактичних, організаторських, комунікативних, діагностичних, перцептивних, сугестивних, академічних умінь	Ситуаційні завдання
Емоційно-вольовий	Регулятивний	наявність самоконтролю у спілкуванні; здатність до управління власними емоціями; здатність до розпізнання емоцій інших людей; здатність до емпатії; здатність до аналізу та оцінювання власної діяльності; здатність до вольової саморегуляції.	–Методика «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (М. Шнайдер) – методика «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл) – методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» – методика «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Зверькова, Є. Ейдман)

Слід зазначити, що особистісний критерій відповідав мотиваційному компоненту в структурі підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків та дозволяв виявити наявність у майбутніх фахівців ціннісно-мотиваційного підґрунтя до такої роботи. Показниками особистісного критерію у дослідженні виступили мотиваційна зорієнтованість на міжособистісну комунікацію і реалізація потреби в професійному саморозвитку.

Когнітивному компоненту підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків відповідав змістовий критерій, зумовлений

наявністю знань, необхідних для здійснення такої роботи. Показниками змістового критерію було обрано: наявність знань щодо сутності, особливостей, форм та причин виникнення делінквентної поведінки підлітків; вікових і психологічних особливостей підлітків, схильних до делінквентної поведінки; основних принципів, методів, форм і засобів профілактики делінквентної поведінки підлітків; нормативно-правових документів щодо соціально-правового захисту прав дитини тощо.

Діяльнісний критерій відповідав операційному компоненту досліджуваної підготовки та передбачав оволодіння комплексом взаємопов'язаних умінь, необхідних для проведення профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки. Показниками діяльнісного критерію виступили: сформованість дидактичних, організаторських, комунікативних, діагностичних, перцептивних, сугестивних, академічних умінь. Емоційно-вольовому компоненту підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків відповідав регулятивний критерій, зумовлений здатністю майбутніх соціальних працівників до рефлексії та самоуправління в процесі взаємодії з підлітками делінквентної поведінки.

Показниками регулятивного критерію було обрано: наявність самоконтролю у спілкуванні; здатність до управління власними емоціями; здатність до розпізнання емоцій інших людей; здатність до емпатії; здатність до аналізу та оцінювання власної діяльності; здатність до вольової саморегуляції тощо.

Наведені у таблиці 1 критерії та показники готовності майбутніх соціальних працівників до профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки дозволили виявити такі рівні: високий, достатній і низький. Визначення суті й структури готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків дозволили підібрати діагностичні методики для дослідження відповідного феномену (див. табл. 1).

Для забезпечення підвищення рівня готовності майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків нами розроблено відповідний комплекс засобів. На основі аналізу науково-педагогічної літератури [4, 5, 6, 7, 8] комплекс засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків визначено як сукупність матеріальних об'єктів, предметів, різноманітних видів діяльності, які використовуються в процесі підготовки майбутніх соціальних працівників як інструменти набуття та засвоєння необхідних знань, умінь, навичок, майбутнього фахівця.

Ефективність розробленого нами комплексу засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків перевірялась у процесі проведення експерименту на базі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди протягом вересня-жовтня 2019 року під час практики. Загалом експериментом було охоплено 40 здобувачів вищої освіти спеціальності «Соціальна робота». Соціально-педагогічний експеримент включав три основних етапи: констатувальний (визначення рівня готовності здобувачів вищої освіти спеціальності «Соціальна робота» до профілактики делінквентної поведінки підлітків), формувальний (впровадження розробленого комплексу засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків), контрольний (аналіз отриманих результатів).

Задля збагачення навчально-методичного забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків було визначено ефективні, дієві форми та засоби: лекційне заняття «Особливості профілактики делінквентної поведінки підлітків»; семінарське заняття «Делінквентна поведінка як форма соціальної дезадаптації», під час яких майбутні соціальні працівники мали змогу набути та удосконалити свої знання, уміння та навички; виховний захід «15+ або суто підліткова розмова»; залучення здобувачів вищої освіти до наукових конференцій, олімпіад, конкурсів з даної тематики.

Ефективним було впровадження в процес підготовки майбутніх соціальних працівників занять з елементами ситуатійного та тренінгового навчання щодо здійснення

профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки. Так, майбутні соціальні працівники навчилися проводити діагностування 3-х осіб різної статі підліткового віку за методикою А. Орел «Визначення схильності до поведінки, яка відхиляється від норми», пропонувати програму профілактичної роботи з різними проявами делінквентної поведінки, аналізувати можливі причини такої поведінки, визначати методи та способи впливу на підлітків, схильних до делінквентної поведінки в процесі розв'язання різних кейсів, обговорення ситуацій; презентувати власні висновки з використанням ІТ-технологій.

Крім аудиторних занять в університеті на базі Служби у справах дітей Київського району м. Харкова було проведено кілька практичних занять: «Організація профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки», «Особистий досвід виконання профілактичної роботи з підлітками делінквентної поведінки», що проводили провідні фахівці із соціальної роботи. Найбільша цінність таких практичних занять – можливість ознайомитись із досвідом соціальної роботи на конкретних прикладах і в реальних умовах майбутньої професійної діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене експериментальне дослідження засвідчило, що розроблений комплекс засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків, реалізований у ході професійної підготовки фахівців соціальної галузі на базі ХНПУ імені Г.С Сковороди, забезпечив ефективність цього процесу.

Список використаних джерел:

1. Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. пед. наук : спец. 13.00.04 - Теорія і методика професійної освіти Київ, 2009. 46 с.
2. Вейландє Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - Теорія і методика професійної освіти Одеса, 2005. 28 с.
3. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040с.
4. Нестеренко В. В. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в системі заочного навчання : монографія. Одеса : Вид-во ТОВ «Лерадрук», 2012. 399 с.
5. Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01-Теорія та історія педагогіки К., 1999. 20 с.
6. Островська-Бугайчук І. М. Підготовка майбутніх учителів правознавства до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - Теорія і методика професійної освіти Х., 2011. 26 с.
7. Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - Теорія і методика професійної освіти Вінниця, 2006. 21 с.
8. Ярошко М. М. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактично-корекційної роботи з педагогічно занедбаними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 -Теорія і методика професійної освіти Хмельницький, 2011. 21 с.